

УЛОГА РУСКИХ ЕМИГРАНАТА У БЕОГРАДСКОЈ АРХИТЕКТУРИ ИЗМЕЂУ ДВА СВЕТСКА РАТА

У миграцији четрдесет пет хиљада руских избеглица, које су у Краљевину СХС приспеле после пет евакуација са југа Русије, од 1919. до 1921. године,¹ међу стручњацима различитих вокација нашло се и седамдесетак архитеката. До краја треће деценије, из различитих држава у расејању, стигло је још осамдесет архитеката и стотинак грађевинских инжењера, који су се такође бавили пројектовањем.² Приближно једна трећина емиграната живела је у Београду, у коме се после разарајућег светског рата осећала потреба за квалификованим стручњацима. Припреме за изградњу престонице, као и званични позиви државних власти, привукли су неке од најугледнијих руских архитеката у емиграцији. Распуштањем руских војних формација и одласком многих емиграната

у друге земље почетком тридесетих година, у Југославији је остало знатно мање Руса. Ипак, најистакнутији градитељи су у њој остали до краја радног и животног века.

Извори Централног одбора Федерације савеза руских инжењера у емиграцији, са седиштем у Паризу, показују да је царска Русија 1916. године имала шеснаест хиљада триста дипломираних инжењера.³ Од њих је емигрирало три хиљаде, или 18,4 процента. Пред болшевичким терором, инжењери су најпре избегли у Турску и прибалтичке земље, из којих су прелазили у Париз, Берлин, Праг, Софију и „братски“ Београд. Процене историчара су да је до краја 1923. године у нашу земљу дошло хиљаду двеста инжењера, што чини 40 процената свих руских инжењера емиграната.

¹ Митровић А., *Пропитивање Клио*, Београд 1996, 92-98; Јовановић М., *Досељавање руских избеглица у Краљевину СХС 1919-1924*, Београд 1997.

² Техничка документација, хемеротека, фототека, мемоарска и остала грађа о раду руских градитеља у Београду налази се у Историјском архиву Београда, Архиву Србије и Црне Горе, Архиву Србије, Одељењу архитектуре Музеја науке и технике, Музеју града Београда, у заоставштинама архитеката и у приватним колекцијама. Од историографских радова прегледног карактера о тој теми издавајемо: Несторовић Б., *Постакадемизам у архитектури Београда (1919-1941)*, *Годишњак града Београда XX*, Београд 1973, 349-353; Никифоров К. В., *Руский Белград, Славяноведение* 4, Москва 1992, 39-45; Кадијевић А., *Допринос руских немара – емиграната српској архитектури између*

два светска рата, у: Руси без Русије. Српски Руси, ур. Бранковић З., Београд 1994, 243-254; Тошева С., *Капитална дела руских архитеката у Београду, у: Руска емиграција у српској култури XX века I*, ур. Сибиновић М., Београд 1994, 302-307; Миленковић Т., *Руски инжењери емигранти у Србији 1919-1941. године*, *ПИНУС Записи* 2, Београд 1995, 63-73; Миленковић Т., *Руски инжењери у Југославији 1919-1941*, Београд 1997; Гордић Г., Павловић-Лончарски В., *Руски архитекти у Београду*, Београд 1998; Кадјевић А., Djurdjević M., *The Architecture of Russian emigrants in Yugoslavia in the period between the world wars*, *Spatium* 3, Belgrade 1998, 15-22; Kadijević A., Djurdjević M., *Russian Emigrant Architects in Yugoslavia (1918-1941)*, *Centropa* 2, New York 2001, 139-148.

³ Миленковић Т., *op. cit.*, 1997, 64.

Средином 1922. године, у Београду је основан Савез руских инжењера у Краљевини СХС,⁴ као прва професионална организација руских инжењера у егзилу. У почетку су у управи Савеза преовлађивали саобраћајни, затим војни и рударски инжењери, да би у четвртој деценији то превасходно били архитекти. Осим издавања билтена, часописа „Инжењер“ и редовних састанака, управа Савеза је издавала уверења којима су замењиване дипломе инжењерима пристиглим у Краљевину СХС без одговарајућих докумената. Удружење је радило у секцијама, подељеним према различитим специјалностима.

Незадовољни положајем у јединственом Савезу, архитекти су средином 1922. године основали посебно Друштво архитеката. Општеинжењерска годишња скупштина, одржана крајем јануара наредне године, позвала их је да се врате у првобитну организацију и оснују посебну секцију, водећи рачуна о интересима јединственог савеза. Међутим, архитекти се нису одазвали том позиву. Тек је средином јуна 1923. у управу Савеза ушао и представник архитеката. Занимљиво је да посебна секција архитеката више није помињана у раду Савеза, јер је имала мали број чланова (око четрдесет), али је и даље постојала заједничка секција архитеката и грађевинских инжењера. Разлог неспоразума између руских архитеката и Савеза налазио

се у њиховом ставу да су они „нешто друго“ у односу на остале инжењере, јер су „креативнији и елитнији“.⁵

У првим послератним годинама, обележеним економском оскудицом и противречностима у политичкој и културној сфери вишенационалне југословенске државе,⁶ руски архитекти су делили судбину осталих висококвалификованих кругова руске емиграције.⁷ Прихватајући у почетку привремене послове, често недостојне њиховог реномеа, успели су да се консолидују и постепено укључе у токове српске архитектуре. Попут сународника из других уметничких области, временом су испољили своје стваралачке могућности и постигли завидну афирмацију. Стручно умеће су искористили колико за обезбеђивање егзистенције, толико и за изградњу престонице „друге домовине“ која их је свесрдно прихватила. Мотивисани вишим, неретко пансловенским идеалима, допринели су јачању руско-српских културних веза, у ранијим епохама мање израженим у архитектури.⁸

У почетку је мали број руских неимара успео да се запосли у установама српских архитеката и обнови прекинути континуитет стручног рада. Најамбициознији су се определили да раде у Београду, док су се остали запослили у регионалним (од 1929. године бановинским) центрима са доминантним српским становништвом,

⁴ Миленковић Т., *Ibid.*

⁵ Отуд су заједничку организацију „избегавали до крајњих граница и тежили самосталности“ (Миленковић Т., *Ibidem*, 49).

⁶ Димић Љ., *Културна политика Краљевине Југославије 1918-1941* (I-III), Београд 1997.

⁷ *Руска емиграција у српској култури XX века* I-II, ур. Сибиновић М., Београд 1994; *Српски Руси. Руси без Русије*, ур. Бранковић З., Београд 1994; Ракочевић Б., Латинчић О., *Руски емигранти у Београду. Траг и инспирација*, Београд 1996; Димић Љ., *op. cit.*, III, 135-

185; *Руска емиграција у српској и другим словенским културама* (тезе реферата), ур. Сибиновић М., Београд 1997.

⁸ Јовановић М., *Српска ликовна уметност и Русија крајем XIX и почетком XX века, Саопштења РЗЗЗСК XV*, Београд 1983, 119-128; Јовановић М., *Српско црквено градитељство и сликарство новијег доба*, Београд-Крагујевац 1987, 129-130; Кадијевић А., *О архитектури цркве Успења Богородице у Крагујевцу, остварењу српског градитељства у другој половини XIX века, ПИИУС Записи 7*, Београд 1997, 147-154.

Бањалуци, Сарајеву, Цетињу, Скопљу, Нишу и Новом Саду. У мањим местима, услед недостатка домаћих стручњака, Руси су добијали руководеће позиције у архитектонско-урбанистичким службама. Неимари запослени у унутрашњости често су мењали место боравка, због чега је веома тешко реконструисати њихов рад.

Од седамдесетак архитеката који су приспели у првом избегличком таласу, више од половине се настанило у Београду, чија их је атмосфера подсећала на велике руске градове.⁹ Радно место у престоници било је најпрестижније и најуносније. У Београду су биле концентрисане главне установе руских емиграната и стручни центри српске архитектуре. Ту су се одвијала конкурсна надметања, остваривали главни пројекти, приређивале изложбе, водиле полемике, уздизале и гасиле се каријере.

Уз оне који су настојали да доврше светским и грађанским ратом прекинуте студије архитектуре у домовини, знатан број младих Руса се уписао на Архитектонски одсек Техничког факултета у Београду. На том факултету, као и на другим високошколским установама, вакуум у наставном кадру су попунили управо руски стручњаци. На Архитектонском одсеку, све до 1933. године, када је асимиловани, „српски Рус“ Петар Анагности¹⁰ постао асистент-

волонтер, а Григорије Самојлов асистент доценту Александру Дероку,¹¹ старији руски неимари нису били позивани да предају. Као водећа стручна установа, са јаком катедром за српско-византијску архитектуру, факултет је настојао да очува једнонационални састав наставног кадра. На Грађевинском и Машинском факултету ситуација је била другачија, јер су руски стручњаци преузели главне предмете.¹² На Грађевинском одсеку Техничког факултета средином четврте деценије, као хонорарни наставник предмета „Припремно цртање“, радио је архитект Андреј Васиљевич Папков.¹³

Знатан број Руса се запослио у приватним бироима београдских архитеката, углавном у својству помоћника-цртача, надзорника градње, испуњавајући административне обавезе према комуналним службама, грађевинском законодавству и др. Међутим, у разради пројеката, које су званично потписивали српски градитељи, руска „рука“ је често била приметнија од руке надређеног пројектанта. Од руских архитеката и грађевинских инжењера, који су у Београду деловали у самосталним или сарадничким бироима, требало би издвојити Евгенија Гулина, Јакоба Козинског, Владимира Билинског, Василија Гончарова, Валерија Сташевског,¹⁴ Николаја Месароша, Василија Олејникова, Георгија Јеремејева,

⁹ Марковић П. Ј., *Београд и Европа 1918-1941*, Београд 1992.

¹⁰ Несторовић Б., *Високошколска настава архитектуре у Србији 1846-1996*, Београд 1996, 149; Ђурђевић М., Прилог проучавању живота и дела архитекте Петра Димитријевича Анагностија, *Годишњак града Београда XLVII-XLVIII*, Београд 2000-2001, 240.

¹¹ Несторовић Б., *op. cit.*, 149.

¹² Миленковић Т., *op. cit.*, 1997, 80.

¹³ Гојковић М., Грађевински одсек Техничког факултета 1918-1948, у: *Грађевински факултет Универзитета у Београду 1846-1996 I*, ур. Анђус В., Београд 1996, 26.

¹⁴ Ђурђевић М., Прилог проучавању делатности архитекте Валерија Владимировича Сташевског у Београду, *Годишњак града Београда XLV-XLVI*, Београд 1998-1999, 151-170.

Николаја Шилова, Леонида Макшејева,¹⁵ Андреја Папкова¹⁶ и Виктора Лукомског.¹⁷ Један део руских инжењера и архитеката окупљао се у групе квалификованих и неквалификованих радника, преузимајући од општина и приватника грађевинско-предузимачке послове.¹⁸ Неимари запослени у Техничком одељењу Општине града Београда учествовали су у разради урбанистичких планова. Тако је на чело Бироа за Генерални план Београда 1920. године постављен Георгиј Коваљевски.¹⁹ У Управи двора, од 1922. године, градитељским активностима је руководио инж. Сергеј Смирнов.²⁰

Центар окупљања најспособнијих и најугледнијих руских стваралаца у Краљевини СХС било је Архитектонско одељење Министарства грађевина. Оно је крајем друге и почетком треће деценије запослило више руских градитеља старије, средње и млађе генерације: Николаја Краснова, Василија Андросова, Виктора Лукомског, Николаја Мишковског, Јелисавету Каминску-Самсонову, Михаила Кирквуда и др.²¹ Министарски савет је новембра 1922. године одлучио да руски инжењери

и архитекти запослени у Министарству грађевина буду изједначени у примањима са српским колегама. Распоређени по одсецима за монументалне јавне грађевине, уређење бања и градова, изградњу богомоља, спомен-обележја, школа, болница, привредних и индустријских зграда, „художњици“ су развили плодну пројектантско-извођачку делатност, одговарајући на наруџбине из Србије, Македоније, делова БиХ, а ређе из Хрватске и Црне Горе. Уз помоћ руских стручњака из Министарства грађевина, живу градитељску активност су развијали и Министарство вера и Министарство саобраћаја, као и Министарство војске, у чијим надлештвима је такође било руских градитеља (В. Баумгартен, Н. Виноградов). Грађење је нарочито интензивирано у ослобођеним и заосталим крајевима, у којима није било довољно цркава, управних, школских и болничких зграда.

Архитектонски токови у међуратној Србији, каналисани у стручним институцијама, суштински су извирали из предводничке свести неколико најугледнијих градитеља, заступника различитих сти-

¹⁵ Martinović U., *Moderna Beograda*, Beograd 1972, 25, 69, 83, 86; Арсењев А., Биографски именик руских емиграната, у: *Руска емиграција у српској култури XX века* II, ур. Сибиновић М., Београд 1994, 276; Маневић З., Макшејев Леонид, у: *Лексикон српских архитеката 19. и 20. века*, ур. Маневић З., Београд 1999, 120.

¹⁶ Миловановић М., Андреј Васиљевич Папков, у: *Руси без Русије. Српски Руси*, ур. Бранковић З., Београд 1994, 265-272; Миловановић М., Неимари Врачара: Андреј Васиљевич Папков, у: *Врачарски гласник* 10, Београд 1995, 24.

¹⁷ Кадијевић А., Београдски период рада архитекте Виктора Викторовича Лукомског (1920-1946), *Годишњак града Београда XLV-XLVI*, Београд 1998-1999, 115-132.

¹⁸ Миленковић Т., *op. cit.*, 1997, 88.

¹⁹ Вукотић М., Уређење и проширење Београда по плановима Ђорђа Коваљевског, у: *Руска емиграција*

у српској и другим словенским културама (тезе реферата), ур. Сибиновић М., Београд 1997, 51-52; Гордић Г., Павловић-Лончарски В., *op. cit.*, 38.

²⁰ Јовановић М., Краснов и Смирнов: Градитељи предратног Београда, *Свет* 227, Београд, 26. XII 1990, 48-49; Миленковић Т., *op. cit.*, 1997, 22-23; Гордић Г., Павловић-Лончарски В., *Ibid.*, 18.

²¹ Којић Б., *Друштвени услови развоја архитектонске струке у Београду 1920-1940. године*, Београд 1979, 259-263; Manević Z., Jučerašnje graditeljstvo I, *Urbanizam Beograda* 53-54, Beograd 1979, Prilog 9, XV; Тошева С., Рад руских архитеката у Министарству грађевина (1918-1941), у: *Руска емиграција у српској и другим словенским културама* (тезе реферата), ур. Сибиновић М., Београд 1997, 49-50; Тошева С., Организација и рад Архитектонског одељења Министарства грађевина у периоду између два светска рата, *Наслеђе* II, Београд 1999, 171-181.

лова: Момира Коруновића (национални „слог“), Милутина Борисављевића и Димитрија М. Лека (академизам), Милана Злоковића и Бранислава Којића (модернизам).²² Водећим руским неимарима из старије и средње генерације, као и тек дипломираним архитектама, више су одговарали „византинизам“ и академизам конзервативног крила београдске архитектуре, него рани модернизам, или љубљанска постсецесија, загребачки и сарајевски функционализам.²³ Уосталом, међу руским уметницима који су избегли у Краљевину СХС није било изразитих представника авангарде. Највећи део таквих стваралаца остао је у СССР-у или се упутио у развијеније центре Европе, далеки Бразил и САД. Као што су „југословенски“ огранак руских сликара и вајара представљали уметници чији је рад заснован на реалистичким, рјепинско-передвижничким традицијама, тако су међу архитектама преовлађивали ствараоци васпитани у духу руске империјалне архитектуре неокласицистичког смера. Већина градитеља је, уосталом, завршила студије архитектуре у Санкт Петербургу, центру академског неокласицизма са краја деветнаестог и почетка двадесетог века. Остали градитељи, школовани у Москви, такође су заступали конзервативна архитектонска схватања,

пружајући нескривен отпор продору модерне архитектуре.

У трећој деценији двадесетог века, градећи јавне објекте у духу академизма (Министарство финансија, Министарство шума и рудника, пољопривреде и вода, Генералштаб, Државни архив и др.),²⁴ руски емигранти су предњачили у официјелној архитектури. Српски градитељи, тек пристигли са фронта, или изашли из школских клупа, од Руса су учили како се граде монументална здања, развија декорација, филигрански изводи детаљ, пласира хералдика.²⁵ Уз градњу објеката за потребе утростручене престонице, руски архитекти су подизали и објекте за сопствену заједницу – цркве, школе, гробљанске капеле, споменике и седишта националних удружења.

Српски архитекти дуго нису успевали да парирају Русима у решавању најсложенијих градитељских подухвата, пре свега изградњи министарстава у управном центру престонице, на углу Немањине и улице Кнеза Милоша. Компонујући на националним начелима академизма, Руси су одредили архитектонско-урбанистички лик и других реперних градских тачака, као што су део Универзитетског центра око парка Ћирила и Методија,²⁶ простор око Народне скупштине,²⁷ Савско пристаниште са Земунским мостом и делом Карађорђево

²² Милетић-Абрамовић Љ., Милутин Борисављевић, *Годишњак града Београда XXXIII*, Београд 1986, 63-86; Маневић З., *Архитект Милан Злоковић*, Београд 1989; Кадијевић А., *Момир Коруновић*, Београд 1996; Тошева С., *Бранислав Којић*, Београд 1998.

²³ *Arhitektura XX vijeka*, Београд-Zagreb-Mostar 1986.

²⁴ Шкаламера Ж., *Архитект Никола Краснов (Москва 1864-Београд 1939), Свеске ДИУС 14*, Београд 1983, 123-127; Тошева С., *op. cit.*, 1994, 302-303; Владисављевић

С., *Зграда Министарства пољопривреде и вода и Министарства шума и рудника, Годишњак града Београда XLIV*, Београд 1997, 207-220; Гордић Г., Павловић-Лончарски В., *op. cit.*, 12-15, 26-27.

²⁵ Поповић М., *Хералдички симболи на београдским јавним здањима*, Београд 1997, 85-130.

²⁶ Вукотић М., *op. cit.*

²⁷ Тошева С., *op. cit.*, 305.

улице.²⁸ Уређењем Савског шеталишта са Великим степеништем на Калемегдану,²⁹ зградом Војног музеја,³⁰ обновом цркве Ружице,³¹ Руси су суштински одредили нови архитектонски изглед Београдске тврђаве. И појединачним, самосталним објектима, као што су Државни архив у Карнецијевој улици,³² или Руски дом у улици Краљице Наталије,³³ београдској архитектури су утиснули посебан истористички печат. Подигли су и најзначајније резиденцијалне објекте и уредили њихову околину: Двор краља Александра I на Дедињу,³⁴ гардијски комплекс у Топчидеру,³⁵ палату Патријаршије СПЦ.³⁶ Руси су пројектовали или учествовали у довршавању (В. Андросов, В. Лукомски, Г. Самојлов, В. Сташевски) многих цркава међуратног Београда³⁷ и његове околине (Жарково, Ропчево, Рогача, Сибница, Лазаревац).³⁸ Подигли су и спомен-обележје његовим браниоцима на Новом гробљу (Р. Верховској).³⁹ У другим случајевима, када нису подизали самосталне или урбанистички

доминантне објекте, вешто су се уклапали у постојеће амбијенте најрепрезентативнијих улица – Краља Милана, Теразија, Кнеза Михаила, Кнеза Милоша, Ресавске, Крунске и др.

Карактеристике руског академизма, евидентне на многобројним београдским зградама, огледају се у тежњи ка монументалности, израженој и на мањим објектима, слојевитој градацији фасадних платана, на којима главни мотив није претерано наглашен, у доследној примени рустике приземља, сужавању контуре зграда од приземља ка врху и обиљу фасадне пластике реторичког карактера. Осим лављих фигура у различитим положајима, у београдску архитектуру су унели и мотиве псеудохеленистичких ратничких композиција, као и псеудоренесансне касетиране сводове и нише. Унели су и мотив тимпанона са лучно засведеном лођом, као завршним сегментом фасаде, на основу чега им се могу приписати и објекти

²⁸ Кадијевић А., *Историја и архитектура Земунског моста Краља Александра I Карађорђевића*, ПИИНС *Записи* 4, Београд 1996, 7-19; Матовић В., *Разградња камена у обалним стубовима Бранковог моста*, *Наслеђе II*, Београд 1999, 107-114.

²⁹ Божовић-Лопичић Р., Поповић М., *Савско шеталиште са Великим степеништем на Калемегдану*, *Наслеђе II*, Београд 1999, 53-72.

³⁰ Вујовић Б., *Београд у прошлости и садашњости*, Београд 1994, 102-103.

³¹ Вујовић Б., *op. cit.*, 110-111; Кадијевић А., *Рад архитекте Николаја Краснова у Министарству грађевина Краљевине СХС/Југославије од 1922. до 1939. године*, *Годишњак града Београда XLIV*, Београд 1997, 225.

³² Шкаламера Ж., *op. cit.*, 125; Кадијевић А., *op. cit.*, 231.

³³ Бурић О., *Шездесет година руског дома императора Николаја II у Београду (1933-1993)*, у: *Руска емиграција у српској култури XX века I*, ур. Сибиновић М., Београд 1994, 123-129.

³⁴ Ивановић М., *Дворови на Дедињу – српски забрањени град*, Београд 1993; Кадијевић А., *Један век тражења*

националног стила у српској архитектури (средина XIX – средина XX века), Београд 1997, 147-150; Милетић-Абрамовић Љ., *Архитектура резиденција и вила Београда 1830-2000*, Београд 2002, 117-123.

³⁵ Несторовић Б., *op. cit.*, 353.

³⁶ Кадијевић А., *Архитектура Патријаршијске зграде у Београду*, *Гласник ДКС* 18, Београд 1994, 170-173; Милетић-Абрамовић Љ., *op. cit.*, 246-249.

³⁷ Реч је придворној цркви Св. Андрије, цркви Св. Саве на Савинцу, храму Св. Александра Невског на Дорћолу, Св. Ђорђа на Чукарици и храму Св. Архангела Гаврила на Топчидеру. Видети: Вујовић Б., *Цркве и манастири Београда*, Београд 1995; Кадијевић А., *op. cit.*, 1994, 162-166, 193-194; Гордић Г., Павловић-Лончарски В., *op. cit.*, 20-21, 30-33.

³⁸ Вујовић Б., *Црквени споменици на подручју града Београда II*, Београд 1973, 140-142, 297-300, 301-312; Вујовић Б., *op. cit.*, 1994, 345-346.

³⁹ Кадијевић А., *op. cit.*, 1994, 158; Кадијевић А., *Београдски опус архитекте Романа Николајевича Верховскоја (1920-1941)*, *Наслеђе II*, Београд 1999, 35-37; Костић Б., *Ново гробље у Београду*, Београд 1999, 14-15, 270.

са таквим обележјем у случајевима када не постоје подаци о аутору.⁴⁰ Због „гломазних и незграпних“ композиција, као и „претрпавања фасада“, били су критиковани у београдској штампи.⁴¹

Осим у стилу академизма, Руси су градили и у руским и „азијским“ историјским стиливима (Иверска капела и Спомен костурница руских ратника и Николаја II на Новом гробљу, црква Св. Тројице на Ташмајдану, Калмички храм у Малом Мокром Лугу),⁴² у духу српског националног стила и модернизму, којег су нерадо прихватили. Понекад би комбиновали елементе различитих историјских стилова, осавремењујући их мотивима сецесије. Колико је слобода у тумачењу стилова (ренесансе, барока, ампира и др.) била видна у богатству реминисценција, толико се исцрпљивала у формализму и традиционализму, нагомилавању неорганички распоређених мотива. Ова противречност је обележила рад већине руских градитеља у нашој средини.

Водећој улози Руса у државној архитектури, уз Виљема Баумгартена,⁴³ аутора Генералштаба (1928) и Руског Дома (1933), највише је допринео Николај Петровић Краснов (1864-1939).⁴⁴ Довршавање, уређење или пројектовање капиталних државних

здања (министарстава на углу улица Кнеза Милоша и Немањине, Државног архива, Његошеве капеле на Ловћену, обалних стубова Земунског моста, Народне скупштине, Старог двора на Дедињу, маузолеја династије Карађорђевић на Опленцу и др.) углавном је поверавано њему, као доказаном академском стручњаку, који је некада сарађивао са императором Николајем II, а сада са краљем Александром I. Краснов се у новој средини осећао неприкосновено, као да и даље ради у некој царској губернији.

Владар Југославије је од Руса подједнако очекивао афирмацију „југословенског унитарног“ академског стила колико и „обнову“ српско-византијске средњовековне архитектуре. Обзиром да се доласком руских стручњака повећао број упућених у градитељство византијског културног круга, монарх се и у националном стилу српске архитектуре ослањао на руске стручњаке – С. Смирнова, В. Лукомског, Н. Краснова и В. Андросова.⁴⁵ Успех у престоници је Русима омогућио да граде и у осталим центрима, којима су такође утиснули печат своје градитељске естетике: Нишу, Скопљу, Цетињу, Ваљеву, Панчеву, Лесковцу, Крагујевцу, Врању, Приштини, Куманову, Битољу, Новом Пазару, Рашкој.

⁴⁰ Јаковљевић З., Два примера рестаурације фасада, *Наслеђе I*, Београд 1997, 104.

⁴¹ „Оно што је карактеристика руске архитектуре, то је гломазност, да не кажем незграпност форми“ (Борисављевић М., Архитект или инжењер? *Правда*, 29. V 1928). Видети и: Томић-Милосављевић Д., О изграђивању Београда, у: *Београд у прошлости и садашњости*, Београд 1927, 108-125; Стојановић С., Руска емиграција и уметност код нас, *Мисао* 1-2, Београд 1928, 74-77.

⁴² Аноним, Будистичка црква у Малом Мокром Лугу, *Политика*, 20. III 1929; Вујовић Б., *op. cit.*, 1994, 297, 306-307; Латинчић О., Будистички храм у Београду, *Београдске општинске новине*, 29. IX 1995, 212-214;

Миленковић Т., Калмици у Београду од 1921-1941. године, *Годишњак града Београда XLII*, Београд 1995, 150-151; Гордић Г., Павловић-Лончарски В., *op. cit.*, 34; Кадиевић А., *op. cit.*, 1999, 37-38; Костић Б., *op. cit.*, 14, 16.

⁴³ Арсењев А., *op. cit.*, 231; Гордић Г., Павловић-Лончарски В., *Ibid*, 24-27.

⁴⁴ Шкаламера Ж., *op. cit.*; Калинин Н., Кадиевич А., Земљаниченко М., *Архитектор высочайшего двора*, Симферополь 2003.

⁴⁵ Јовановић М., Краљ Александар и руски уметници, у: *Руска емиграција у српској култури XX века I*, ур. Сибиновић М., Београд 1994, 93-97.

Учешће на изложбама доносило је додатни публицитет руским градитељима.⁴⁶ Излажући на колективним изложбама руских уметника у Краљевини СХС, на смотрема студената архитектуре, групе К.Р.У.Г. и, сасвим ретко, на презентацијама конкурсних радова које су организовали српски архитекти, они су константно били у жижи јавности, привлачећи пажњу инвеститора. На тај начин, наклоност пословично строге београдске критике стекли су Иван Рик и Григорије Самојлов,⁴⁷ док су Лукомски и Папков, захваљујући честим изложбама, одржали континуитет рада.

До почетка четврте деценије, српске градитеље није угрожавала доминантна улога руских градитеља у званичној архитектури. Агилни и продуктивни, сарадници истакнутих српских архитеката (Д. Брашована, М. Злоковића, Д. М. Лека, Б. Несторовића, Д. Маслаћа), руски неимари готово да нису ни сматрани странцима. Расписивачи конкурса за објекте националног значаја у пропозицијама су истицали клаузулу да на њима могу учествовати „грађани Краљевине СХС и Руси који живе у њеним границама“.⁴⁸ Младе Русе, учеснике запажених изложби Клуба студената архитектуре, новинари су

сврставали међу „наше најмлађе архитекте“.⁴⁹ Ауторитативног челника међу руским ствараоцима у Министарству грађевина, Николаја Краснова, очи обнове Његошеве капеле на Ловћену, штампа је назвала „нашим најбољим стручњаком“.⁵⁰

Иако су Русима дуго поверавани главни градитељски подухвати, српска архитектура се суштински развијала изван сфере њиховог утицаја, надовезујући се на идеје ауторитативних српских градитеља предатног раздобља. На конгресу уједињења 1919. године, српско Удружење инжењера и архитеката постаје конститутивни елемент новог Удружења југословенских инжењера и архитеката.⁵¹ Делатношћу Клуба архитеката београдске секције УЈИА,⁵² Групе архитеката модерног правца (1928-1934),⁵³ изложбама Југословенске савремене архитектуре (1931, 1933),⁵⁴ српски архитекти су успели да се стваралачки еманципују и афирмишу. Руски утицај се, отуд, може сматрати секундарним, ни мањим ни већим од оног који је долазио из академске архитектуре Будимпеште, Прага, Беча или Париза.

Клуб архитеката београдске секције УЈИА објавио је 1928. године списак од 73 своја члана, на коме није било Руса, иако су у престоници радиле десетине

⁴⁶ Кадијевић А., Изложбе руских архитеката у Београду између два светска рата, у: *Руска емиграција у српској култури XX века* I, ур. Сибиновић М., Београд 1994, 293-301.

⁴⁷ Миловановић М., Григорије И. Самојлов, у: *Руси без Русије. Српски Руси*, ур. Бранковић З., Београд 1994, 255-264; Кадијевић А., Рад архитектуре Ивана Афанасјевича Рика у Југославији између два светска рата, *Саопштења РЗЗСК XXX-XXXI*, Београд 1998-1999, 233-237; Просен М., Прилог познавању београдског опуса Григорија И. Самојлова, *Наслеђе* III, Београд 2001, 89-104.

⁴⁸ Кадијевић А., *op. cit.*, 1997, 134.

⁴⁹ Аноним, Наши најмлађи архитекти, *Политика*, 18. II 1929, 7.

⁵⁰ Дурковић-Јакшић Љ., *Његош и Ловћен*, Београд 1972, 183.

⁵¹ Manević Z., *Srpska arhitektura XX veka*, у: *Arhitektura XX vijeka*, Beograd-Zagreb-Mostar 1986, 22.

⁵² Којић Б., *op. cit.*, 45-96; Manević Z., *op. cit.*, 1979, XIII.

⁵³ Којић Б., *Ibid*, 169-198; Đurđević M., 60 godina od osnivanja Grupe arhitekata modernog pravca, *Moment* 13, Beograd 1989, 86.

⁵⁴ Маневић З., Изложбе Југословенске савремене архитектуре у Београду (1931, 1933), *Годишњак града Београда XXVII*, Београд 1980, 271-279.

руских градитеља.⁵⁵ То показује да је, осим коректних колегијалних односа, између српских и руских архитеката владао и повремени конкурентски ривалитет, делом проистекао из идеолошких разлика. Домаћим градитељима недогматичне модерне оријентације били су подстицајнији примери чешког функционализма,⁵⁶ Лосов Раум-план⁵⁷ и француски Ар Деко,⁵⁸ него ерудитски академизам конзервативних Руса. Превасходно подржани од официјелних кругова, делујући ван српских струковних организација, руски градитељи су представљали посебну групацију на стручној сцени. Корените промене у животу средине, ова група је посматрала из кабинета, остајући, уз неколико изузетака (Л. Макшејев, А. Папков, П. Крат), индиферентна према процесима архитектонске модернизације.

Поменути јаз између домаћих и руских архитеката све се више продубљивао у тридесетим годинама. У медијима су учестале критике због „штетног деловања странаца“, пре свега „браће Руса“.⁵⁹ Негодовало се због њиховог непринципијелног фаворизовања усред периода економске кризе (1929-1935), када је знатно опала градитељска активност. Обзиром да су руски стручњаци из надлежних државних установа већину објеката реализовали мимо јавних конкурса, то јест без икакве конкуренције, српски градитељи су њихове

успехе тумачили повлашћеним положајем у државној бирократији. Анимозитет према Русима су подстицали и агресивни модернисти, жељни брзе афирмације, као и осредњи београдски архитекти, вечито у потрази за послом. Осим тога, већина домаћих архитеката је нагињала социјал-демократским и левичарским политичким идејама, што је било у супротности са конзервативним опредељењима највећег дела припадника руске емиграције.

Не одговарајући јавно на критике, руски архитекти су наставили предано да раде. Заобилажени при додељивању стручних признања, и даље су сматрани мајсторима архитектонског заната. Иако њихова улога у српској архитектури није била покретачка, а ни авангардна, њихов допринос изградњи Београда био је драгоцен. Осим што су подигли више хиљада стамбених и јавних зграда, Руси су престоничку архитектуру приближили европским градитељским стандардима. Домаће градитеље су подстакли да пројектују у ширим, слободнијим потезима, да граде у монументалним размерама, показали им како се пласира фасадна скулптура, евоцирају некадашњи стилови (пре свега ампир), али и показали да се традиционална, хијерархизована академска матрица може обогатити елементима сецесије.

⁵⁵ Миленковић Т., *op. cit.*, 1997, 62.

⁵⁶ Manević Z., *op. cit.*, 1979, VI; Šlapeta V., Češki funkcionalizam, *Arhitektura urbanizam* 90-91, Beograd 1983, 49-52; Милашиновић-Марић Д., *Архитекта Јан Дубови*, Београд 2001.

⁵⁷ Благојевић Љ., Raumplan у породичним кућама архитекта Милана Злоковића: интерпретација и реализација изворног концепта, *Архитектура и урбанизам* 5, Београд 1998, 43-55; Vladojević Lj., *Moderna kuća u Beogradu (1920-1941)*, Beograd 2000.

⁵⁸ Јовановић М., Француски архитект Експер и „ар деко“ у Београду, *Наслеђе* III, Београд 2001, 67-84.

⁵⁹ Аноним, Београд, варош чудне грађевинске мешавине и несклада, *Политика*, 31. XII 1931; Поповић Б., О савременој архитектури Београда, *Београдске општинске новине* 12, Београд 1932, 761; Тричковић М., Наши архитектонски греси, *Београдске општинске новине* 12, Београд 1932, 770; Арманда Н., Против упослења страних инжењера, *Правда*, 26. II 1934, 5; Аноним, Мештровићеви коњаници пред форумом београдских инжењера, *Правда*, 10. III 1934, 6; Поповић Б., Зашто је немогућно извести Мештровићев декоративни пројект за Земунски мост, *Политика*, 22. III 1934, 6.

Историјски успон модерног архитектонског покрета није погодовао руским емигрантима у Београду, опредељеним за језик провереног традиционализма. Аристократски, познофеудални друштвени амбијент у коме су се формирали живео је у њиховој имагинацији у време када је модернизам увелико освојио стварност. Након погибије свог главног покровитеља, краља Александра I Карађорђевића, у Марсељу октобра 1934. године, Руси губе подршку коју су до тада уживали. Средином четврте деценије нагло је опало интересовање за традиционалне начине грађења, а тиме и превласт „художњика“ у београдској архитектури. Промене у српској култури ефикасно су их потиснуле у други план. Не мирећи се са губитком престижа и смањењем поручбина, они одлазе у пензију или у нову, економску миграцију, у друге земље. Поједини, прагматични млађи аутори, усвајају начела архитектонског модернизма, утопивши се у његову нерадикалну београдску рецепцију.⁶⁰

Иако су стварали дела неуједначене вредности, допринос Руса београдској и српској архитектури мери се богатством, рафинманом и солидношћу објеката најразличитијих намена. Склони еkleктицизму, стварали су са пуно словенске емотивности, којом су ублажавали строгост хијерархизоване академске морфологије, потенцирајући контрастне и силуетне вредности архитектонских склопова. Академске стеге, каноничност и дисциплина нису у потпуности потиснуле њихову уметничку имагинацију. Док су

у пројектовању јавних здања оформили посебан тип „Александрове“ унитарне архитектуре, ослањајући се на властите предилекције, у разради концепција српског стила су испољили потребну инвентивност, прихватљиву домаћим идеолозима тог правца.

Концепцијом ационалног академизма, обогатењеног елементима сецесије, у идеолошки подељену и кадровски ослабљену српску архитектуру треће деценије унели су прототип готовог стила. У оперативним и практичним питањима грађења, представљали су неоспоран ауторитет, што се не може рећи за области архитектонске теорије и критике, у којима се нису значајније експонирали.

Захваљујући Русима, београдска архитектура је прерасла провинцијске стеге и приближила се културно развијенијим европским срединама. Ни неминовна модернизација српске архитектуре не би могла да се спроведе да руски емигранти нису обезбедили услове за њен наступ. Наметањем високих стручних критеријума, стварањем конкурентске атмосфере, поспешили су стваралачко сазревање српских градитеља. Иако су се залагали за конзервативан, рестаураторски облик европеизације, посредно су подстакли и њен модернистички облик,⁶¹ базиран на секуларизацији и индустријализацији технички заосталог, аграрног, патријархалног друштва.

Нацистичка окупација и грађански рат у Југославији (1941-1945) нагнали су већину београдских Руса на нову миграцију. Део оних који су остали реактивирао се

⁶⁰ Маневић З., Београдски архитектонски модернизам 1929-1931, *Годишњак града Београда XXVI*, Београд 1979, 209-226; Blagojević Lj., *op. cit.*, Blagojević Lj., *Modernism in Serbia. The Elusive margins of Belgrade*

Architecture 1919-1941, Cambridge (Mass.)-London 2003.

⁶¹ Србија у модернизацијским процесима XX века, ур. Перовић Л., Обрадовић М., Стојановић Д., Београд

у пројектантским службама новог, социјалистичког естаблишмента. Следећа миграција руских архитеката забележена је током кризе са Информбироом, 1948. године.

Њихов рад у прекоморским земљама, у које су претежно отишли (Северна и Латинска Америка), још увек није почео да се истражује.

THE ROLE OF RUSSIAN EMIGRES IN BELGRADE INTERWAR
ARCHITECTURE
Aleksandar Kadijević

Among the forty-five thousand Russians that in five migration waves arrived in the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes between 1919 and 1921 were diverse professionals and, among them, seventy odd architects. Until the end of the 1920s, from different states of previous immigration, came another eighty architects, and some hundred civil engineers also engaged in design. Nearly a third of all the émigrés lived in Belgrade, where competent professionals were in demand in the aftermath of a devastating war. Preparations for rebuilding the capital and official invitations by the State attracted some of the most eminent Russian architects living in exile. After the discharge of the Russian military forces and the departure of many émigrés to other countries in the early 1930s, the number of Russians in Yugoslavia considerably decreased. And yet, the most prominent builders chose to stay for life – N. Krasnov, V. Androsov, V. Lukomski, G. Samojlov.

Erecting public buildings in the spirit of academism (Ministries of Finance, of Forests and Mines, Agriculture and Waters, the General Headquarters, the State Archives), the Rus-

sian émigrés dominated governmental architecture in the 1920s. It is from the Russians that the Serbian architects, fresh from the front or college, were learning how to build monumental edifices, to deploy decoration, to execute filigree details, to apply heraldry. In addition to meeting the needs of the capital whose population had tripled, the Russian architects built for their own community – churches, schools, graveyard chapels, monuments and seats of national associations.

Although of uneven quality, the Russian contribution to Belgrade and Serbian architecture is measured by the splendour, refinement and solidity of structures intended for a variety of purposes. Inclined to eclecticism, they imbued their work with much of Slavic emotion, which alleviated the rigid hierarchical morphology of academism, emphasizing the quality of contrast and outline in architectural compositions. Academic restraints, canons and discipline did not subdue their artistic imagination completely. While creating a distinct, “Alexander” type of unitary architecture for public buildings relying on their own predilections, in

elaborating the concepts of Serbian Style they showed the necessary inventiveness, acceptable to the domestic ideologists of the movement.

With their concept of anational academism enriched with Sezessionstil elements, they introduced, in the 1920s, the prototype of a ready-made style into short-handed and ideologically polarized Serbian architecture. Incontestable authorities on the operational and practical aspects of building, they were not so when it came to architectural theory and criticism, where they played a lesser part.

Owing to the Russians, Belgrade architecture broke free from provincial restraints and came closer to more advanced European cultures. Nor could it have been possible for the inevitable modernization of Serbian architecture to be carried out if it had not been for the Russian émigrés who provided the necessary conditions. By setting high professional standards and

creating a competitive atmosphere, they stimulated the creative maturation of Serbian architects. Although advocating a conservative, restoration-based form of Europeanization, they indirectly encouraged its modernist form based on the secularization and industrialization of a technically undeveloped, agrarian and patriarchal society.

The occupation, civil war and antifascist struggle in Yugoslavia (1941–45) forced most of the Belgrade Russians into a new migration. A number of those that had stayed behind resumed their professional activity in planning services of the newly-established socialist state. The next migration of Russian architects came with the Cominform crisis of 1948. Their work in overseas countries (North and Latin America), where they mostly went, has not yet become a subject of research.